

Η δικαιοσύνη, φιλοσοφική, πολιτική και θρησκευτική διάσταση της δίκης και της θανάτωσης του Σωκράτη

Κώστας Ε. Μπέης

Ο μάρτυρας *Ιουστίνος*¹ ένας από τους μεγάλους απολογητές της χριστιανικής πίστης και φιλόσοφος,² γράφει στην Πρώτη Απολογία του ότι ο *Ιησούς*, ως ο ενανθρωπισμένος λόγος, αποδύθηκε στο να κηρύξει στους βαρβάρους ανάλογα προς εκείνα που νωρίτερα είχε κηρύξει ο *Σωκράτης* στους Έλληνες.³ Μ' αυτές τις αφετηριακές καταβολές ο *Ιουστίνος* βλέπει τόσο τον *Σωκράτη*, όσο και τον *Ιησού*, ν' αποδύονται στην αποκάλυψη του λόγου, με στόχο την αποκάθαρση της θεολογίας από τους μυθικούς δαίμονες.⁴ Τονίζει δε ότι διαφέρει ο λόγος που σαρκώθηκε στο πρόσωπο του *Ιησού*, επειδή δεν ήταν απλώς και μόνον ο

¹ Ο μάρτυρας *Ιουστίνος*, ελληνικής καταγωγής από το Βακχείο της λεγόμενης Συρίας Παλαιστίνης, έδρασε περίπου κατά το πρώτο ήμισυ του δεύτερου μ.Χ. αιώνα. Αρχικώς υπήρξε ακροατής πλατωνικών φιλοσοφικών σχολών, όμως αργότερα εξελίχθηκε σε κήρυκα εκείνου που ο ίδιος ονόμαζε "χριστιανική φιλοσοφία". Τη δράση του συνέχισε στη Ρώμη, όπου συνελήφθη και υπέκυψε στο πλαίσιο των αντιχριστιανικών μαρτυριών. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται το κείμενο των δύο *Απολογιών* του. Εκτός αυτών θεωρούνται γνήσιοι και οι *Διάλογοί* του. [Πηγές: H. Lietzmann, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, λ. *Iustinus der Märtyrer*, τόμος 20, στήλες 1332 επ. Β. Φειδός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα*, τόμος 30 λ. *Ιουστίνος*, σελ. 43 επ.].

² Νά, τί ο ίδιος πίστευσε για τη φιλοσοφία (Διάλογος με τον Τρύφωνος, 3.3.7 - 3.4.3):

ἄνευ δὲ φιλοσοφίας καὶ ὀρθοῦ λόγου οὐκ ἂν τῷ παρεῖη φρόνησις. διὸ χρηπᾶντα ἄνθρωπον φιλοσοφεῖν καὶ τοῦτο μέγιστον καὶ τιμιώτατον ἔργον ἡγεῖσθαι, τὰ δὲ λοιπὰ δευτέρα καὶ τρίτα, καὶ φιλοσοφίας μὲν ἀπηρητημένα μέτρα καὶ ἀποδοχῆς ἄξια, στερηθέντα δὲ ταύτης καὶ μὴ παρεπομένης τοῖς μεταχειριζομένοις αὐτὰ φορτικὰ καὶ βάνουσα. Ἡ οὖν φιλοσοφία εὐδαιμονίαν ποιεῖ; ἔφη ὑποτυχῶν ἐκεῖνος. Καὶ μάλιστα, ἔφη ἐγώ, καὶ μόνη.

³ Α' Απολογία, 5.4.1.-4:

οὐ γὰρ μόνον Ἑλλησι διὰ Σωκράτους ὑπὸ λόγου ἠλέγχθη ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ἐν βαρβάροις ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ λόγου μορφωθέντος καὶ ἀνθρώπου γενομένου καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ κληθέντος.

⁴ Α' Απολογία, 5.3.1 - 4.8:

ὅτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερόν ἐπειράτο φέρειν καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ οἱ δαίμονες διὰ τῶν χαιρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνήργησαν ὡς ἄθεον καὶ ἀσεβῆ ἀποκτεῖναι, λέγοντες καινὰ εἰσφέρειν αὐτὸν δαιμόνια· καὶ ὁμοίως ἐφ' ἡμῶν τὸ αὐτὸ ἐνεργοῦσιν. οὐ γὰρ μόνον Ἑλλησι διὰ Σωκράτους ὑπὸ λόγου ἠλέγχθη ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ἐν βαρβάροις ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ λόγου μορφωθέντος καὶ ἀνθρώπου γενομένου καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ κληθέντος, ᾧ πεισθέντες ἡμεῖς τοὺς ταῦτα πράξαντας δαίμονας οὐ μόνον μὴ ὀρθοὺς εἶναι φαμεν, ἀλλὰ κακοὺς καὶ ἀνοσίους δαίμονας, οἳ οὐδὲ τοῖς ἀρετῆν ποθοῦσιν ἀνθρώποις τὰς πράξεις ὁμοίας ἔχουσιν.

συνήθης λόγος, δηλαδή αρμονία φρόνησης, που ενυπάρχει σε κάθε άνθρωπο, αλλά η δύναμη του θεού πατέρα.⁵

Με την ίδια αφετηρία σκέψης γράφει και ο *Ωριγένης*, αντικρούοντας τον *Κέλσο*.

Ο *Κέλσος* υποστήριζε ότι ο Χριστιανισμός απεμπολεί τον παραδοσιακό παλαιό λόγο της ελληνικής φιλοσοφίας, και ότι νεωτερίζει, αρδεύοντας από τις ιουδαϊκές Γραφές, και ιδίως από τον μωσαϊκό νόμο.

Του απαντά λοιπόν ο *Ωριγένης*, ότι ακριβώς διαμέσου του *Ιησού* μίλησε ο *Λόγος*, έτσι που, αναπόφευκτα, του προσέδωσε την ιδιότητα του υιού του θεού,⁶ κάτι που, κατά τον *Ωριγένη* δεν αναιρεί την παράλληλη παραδοχή ότι, και πριν από τον *Ιησού*, ο *λόγος*, δηλαδή η αρμονία της φρόνησης, είχε εξαγγελθεί από τους μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους, από τους οποίους αναφέρει επωνύμως μόνο τον *Σωκράτη*.⁷

1.

Ο αυτοχαρακτηρισμός του Σωκράτη ως φιλοσόφου

Στον πλατωνικό διάλογο *Μένων* ο Σωκράτης αυτοχαρακτηρίζεται ως φιλόσοφος με τ' ακόλουθα λόγια⁸: Εγώ ο ίδιος δεν είμαι καθόλου σοφός. Ούτε κατάφερε η

⁵ Β' Απολογία, 10.8.1 – 10:

Σωκράτει μὲν γὰρ οὐδεὶς ἐπέισθη ὑπὲρ τούτου τοῦ δόγματος ἀποθνήσκειν· Χριστῷ δέ, τῷ καὶ ὑπὸ Σωκράτους ἀπὸ μέρους γνωσθέντι (λόγος γὰρ ἦν καὶ ἔστιν ὁ ἐν παντί ὢν, καὶ διὰ τῶν προφητῶν προειπὼν τὰ μέλλοντα γίνεσθαι καὶ δι' ἑαυτοῦ ὁμοιοπαθοῦς γενομένου καὶ διδάξαντος ταῦτα), οὐφιλόσοφοι οὐδὲ φιλόλογοι μόνον ἐπέισθησαν, ἀλλὰ καὶ χειροτέχναι καὶ παντελῶς ἰδιῶται, καὶ δόξης καὶ φόβου καὶ θανάτου καταφρονήσαντες· ἐπειδὴ δύναμις ἐστὶ τοῦ ἀρρήτου πατρὸς καὶ οὐχὶ ἀνθρωπέου λόγου κα-τασκευή.

⁶ Κατὰ Κέλσου, 1.9.24 – 2.9.30:

καθ' ἡμᾶς ὁ λόγος θεὸς καὶ θεοῦ τῶν ὄλων υἱὸς ἔλεγεν ἐν τῷ Ἰησοῦ τό·

"Εγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ" καὶ τό· "Εγώ εἰμι ἡ θύρα"

καὶ τό· "Εγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς", καὶ εἴ τι ἄλλο τούτοις παραπλήσιον. Ἐγκαλοῦμεν οὖν Ἰουδαίους τούτον μὴ νομίσασαι θεόν, ὑπὸ τῶν προφητῶν πολλαχοῦ μεμαρτυρημένον.

⁷ Κατὰ Κέλσου, 3.67.13 – 21:

Ἄλλ' ὅμως ἴσχυσε λόγος καὶ τούτους ἐπιστρέψας ποιῆσαι ἐπὶ τοσοῦτον διαβεβηκέναι ἐν φιλοσοφίᾳ, ὥστε τὸν μὲν ὑπὸ Πλάτωνος κριθῆναι ἄξιον τοῦ τὸν περὶ τῆς ἀθανασίας διεξοδεῦσαι Σωκράτους λόγον καὶ τὴν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ εὐτονίαν αὐτοῦ παραστήσαι, οὐ φροντίσαντος τοῦ κωνείου ἀλλ' ἀδεῶς καὶ μετὰ πάσης γαλήνης τῆς ἐντῆ ψυχῇ διεξοδεύσαντος τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα, οἷς μόγις παρακολουθεῖν καὶ οἱ πάνυ καθεστηκότεσκαὶ ὑπὸ μηδεμιᾶς ἐνοχλοῦμενοι περιστάσεως δύνανται.

⁸ Πλάτων, *Μένων*, 150 d: *εἰμί δη οὖν αὐτός μεν οὐ πάνυ σοφός, οὐδέ τι μοι ἐστὶν εὐρημα τοιοῦτον γεγονός της ἐμῆς ψυχῆς ἔκγονον. Οἱ δ' ἐμοὶ συγγιγνόμενοι τό μεν πρῶτον φαίνονται ἐνίμοι μεν καὶ πάνυ ἀμαθεῖς, πάντες δε προϊούσης της συνουσίας, οἷσπερ ἀν ὁ θεός παρεῖκη, θαυμαστόν ὅσον ἐπιδιδόντες, ὡς αὐτοῖς τε καὶ τοῖς*

δική μου ψυχή να γεννήσει κάποια πρωτότυπη σοφία. Όσοι επιζητούν να συνομιλούν μαζί μου, φαίνονται πως είναι αμαθείς, μερικοί μάλιστα όλως διόλου. Όποιοι όμως έχουν κάποια θεϊκή ευλογία, παρουσιάζουν αξιοπρόσεχτη επίδοση, καθώς οι ίδιοι πιστεύουν, κι όλος ο άλλος κόσμος μαζί τους νομίζει. Οπωσδήποτε –συνεχίζει ο Σωκράτης– απο 'μένα ποτέ δεν έμαθαν τίποτε, αλλ' οι ίδιοι –μόνοι τους– βρίσκουν και γεννούν πολλά και όμορφα. Απλά και μόνο, στη γέννα, έχουν ανάγκη και τους βοηθάμε, ο θεός κι εγώ [εννοείται, ο Σωκράτης].

Κι εξηγεί, πώς εκείνος βοηθάει σ' αυτούς τους τοκετούς. ° Λέει λοιπόν: η δική μου μαιευτική δεξιοτεχνία δεν διαφέρει –βασικώς– απο τις άλλες μαιευτικές τέχνες, παρα μόνο κατά τούτο, οτι εγώ ξεγεννάω άντρες, κι όχι γυναίκες, ενώ εξ άλλου εγώ παραστέκομαι στις ψυχές τους να ξεγεννήσουν, κι όχι στα σώματα. Εκείνο όμως που πραγματικά είν' αξιοπρόσεχτο στη δική μου μαιευτική τέχνη, είναι πως μπορεί και ξεχωρίζει αμέσως, άν ο νούς του νέου γεννάει ψεύτικες απομιμήσεις ή γόνιμες αλήθειες. Αλλά –συνεχίζει ο Σωκράτης– τονίζω, πως δεν κατέχω κάτι παραπάνω απ' εκείνο που έχουν και οι άλλες μαιείες. Όπως δεν είναι εκείνες που γεννοβολούν, έτσι ούτ' εγώ 'μαι 'κείνος που γεννάει. Εγώ είμαι στείρος στα θέματα της σοφίας. Γι' αυτό και σωστά με χλευάζουν όσοι -κι είναι δα πολλοί- μ' ελεεινολογούν πως περιορίζομαι να κάνω τον έξυπνο, ρωτώντας τους άλλους, δίχως εγώ ποτέ να λέω κάποια δική μου σοφή γνώμη για οτιδήποτε. Αιτία αυτής της πραγματικότητας είναι πως ο θεός μ' εξαναγκάζει να ξεγεννάω τους άλλους, ενώ μ' εμποδίζει να γκαστρώνομαι και να γεννοβολώ ο ίδιος.

2.

Ο γνωσιολογικός προσατατολισμός του Σωκράτη

Στο χώρο της γνωσιολογίας ο Σωκράτης, ξεκινώντας απο τη σταθερή αφετηρία πως το μόνο που καλά γνωρίζει είναι οτι δεν έχει καμιά και για τίποτε ακριβή γνώση -“έν οίδα, οτι ουδέν οίδα”- εκινείτο στο ακόλουθο πολύπτυχο:

- οτι η ασφαλέστερη μέθοδος προσέγγισης της γνώσης είναι η πολύχρονη τριβή

άλλοις δοκούσι. Και τούτο εναργές οτι παρ' εμού ουδέν πώποτε μαθόντες, αλλ' αυτοί παρ' αυτών πολλά και καλά ευρόντες τε και τεκόντες. Της μέντοι μαιείας ο θεός τε και εγώ αίπιος.

⁹ Πλάτων, Μένων, 150 b: *τή δε γ' εμοί τέχνη της μαιεύσεως τά μεν άλλα υπάρχει όσα εκείναις, διαφέρει δε τώ τε άνδρας αλλά μη γυναίκας μαιεύεσθαι και τω τας ψυχάς αυτών τικτούσας επισκοπείν αλλά μη τα σώματα. Μέγιστον δε τουτ' ένι τη ημετέρα τέχνη, βασανίζειν δυνατόν είναι παντί τρόπω πότερον είδωλον και ψεύδος αποτίκτει του νέου η διάνοια ή γόνιμόν τε και αληθές. Επει τόδε γε και εμοί υπάρχει όπερ ταις μαιίαις. Αγονός ειμι σοφίας, και όπερ ήδη πολλοί μοι ωνείδισαν, ως τους μεν άλλους ερωτώ, αυτός δε ουδέν αποφαίνομαι περί ουδενός δια το μηδένα έχειν σοφόν, αληθές ονειδίζουσιν. Το δε αίπιον τούτου τόδε. Μαιεύεσθαι με ο θεός αναγκάζει, γεννάν δε απεκώλυσεν.*

σ' αδιάκοπο διάλογο ¹⁰ - ¹¹, κι όχι η μοναχική αναζήτηση ¹² και συγγραφή ¹³.

- ότι κάθε κατάκτηση γνώσης έχει μέσα της το σπέρμα της μελλοντικής διάφευσης ¹⁴ και

- συνακόλουθα ότι “επαίων”, στη γνώμη του οποίου είναι φρόνιμο να δίδουμε βαρύτητα, δεν είναι αυτός που (δήθεν) γνωρίζει, αλλ' εκείνος που προβληματίζεται και ανήσυχος ερευνά.

Πάνω σ' αυτό το πολύπτυχο εδραιώθηκε η σωκρατική ζήτηση της αλήθειας. Περισσότερο, ως έλεγχος της βασιμότητας των προτεινόμενων εκδοχών, παρά ως ανάπτυξη αυτοτελούς σωκρατικού γνωσιολογικού συστήματος ¹⁵. Έτσι, ενώ ο ίδιος δεν συνεισέφερε τίποτε νέο προς εμπλουτισμό του περιεχομένου της επιστημονικής γνώσης, όμως αυτός δικαίως θεωρείται ως ο θεμελιωτής της καθόλου επιστημονικής έρευνας ¹⁶.

Μολοντούτο ευλόγως επισημαίνεται, πως η σωκρατική παραδοχή “έν οίδα, οτι

¹⁰ Πρβλ. Πλάτωνα, Επιστολή Ζ' 344 b: *μετα τριβής πάσης και χρόνου πολλού*.

¹¹ Κατά τον *Böhme* (ο.π. σελ. 132) δεν υπάρχει σωκρατική φιλοσοφία, αλλά σωκρατικός τρόπος του φιλοσοφείν, κι αυτός συνίσταται στην ιδιαιτερότητα ότι ακόμη και ο διάλογος δεν συγκροτείται απο ανταλλαγή πληροφοριών και γνωμών, αλλ' απο αδιάκοπες ερωτήσεις, που παρακινούν σε προβληματισμό, αξιώνουν τεκμηριωμένες απαντήσεις και παρακινούν σε ορθολογικό έλεγχο αυτών των απαντήσεων.

¹² Με την πρώτη ματιά θα μπορούσε να υποθεθεί ότι ούτε ο Σωκράτης μήτε ο Πλάτων απέφυγαν τη μοναχική αναζήτηση. Για την αυτοβύθιση του Σωκράτη σε διαλογισμό βλ. πιο κάτω (11 - Η σωκρατική εξισορρόπηση ανάμεσα στον ορθολογισμό και στη μεταφυσική ενόραση). Πρβλ. και την ομολογία του Πλάτωνα, πως οι σκέψεις, που δεν καταγράφονται και δεν δημοσιοποιούνται, είναι αποτεθειμένες στον καλύτερο τόπο, δηλαδή στο νού (*Πλάτων*, Επιστολή Ζ' 344 c: *κείται δέ που εν χώρα τη καλλίστη των τούτου*). Έχω τη γνώμη ότι ούτε η μονομέρεια της μόνωσης και συγγραφής, μήτε η μονομέρεια της συνεχούς τριβής σε δημόσιους διαλόγους προάγει τη ζήτηση της αλήθειας, αλλ' η διαλεκτική σύνθεση και των δύο, με ανυπόκριτη την ετοιμότητα του στοχαστή-συγγραφέα ν' αναθεωρήσει παλαιότερες θεωρίες του, όταν ο δημόσιος διάλογος έχει ήδη καταδείξει τ' ασθενικά τους σημεία ή ακόμη και νέες προοπτικές προσέγγισής τους απο άλλες αφετηρίες.

¹³ Ο Πλάτων, αν και ο ίδιος -ευτυχώς!- υπέκυψε στους πειρασμούς της γοητείας τόσο της συγγραφής, όσο και της διδασκαλίας, έγραψε σχετικώς αργότερα ότι η φιλοσοφική σύλληψη δεν μπορεί παρα να εκμαιεύεται “*εκ πολλής συνουσίας γιγνομένης περί το πράγμα αυτό και του συζήν εξαίφνης, οίον απο πυρός πηδήσαντος εξαφθέν φώς, εν τη ψυχή γεγόμενον αυτό εαυτό ήδη τρέφει*” (*Πλάτων*, Επιστολή Ζ' 431 c-d: ύστερ' απο πολύμοχθη ζύμωση και πολύχρονη συμβίωση, οπότε, κάποια στιγμή, αναπάντεχα, όμοια όπως απ' τη σπίθα ξεπετάγεται η φλόγα, φωτίζεται η ψυχή και θεάται τον εαυτό της).

¹⁴ Πρβλ. Πλάτωνα, Επιστολή Β' 3443 a: *οι νύν άρτι σφίσι φασίν τά μεν τότε απιστότατα δόξαντα είναι νύν πιστότατα και εναργέστατα φαίνεσθαι, ά δε τότε πιστότατα, νύν τουναντίον* = όλοι πιά παραδέχονται πως όσα άλλοτε θεωρούσαν αναξιόπιστα, τώρα γίνονται αποδεκτά ως αποδειγμένα και φανερά, ενώ όσα τότε θεωρούνταν αξιόπιστα, τώρα αντιθέτως (αποκρούονται ως αβάσιμα). Βλ σχετικώς και *Τατάκη*, Στη χώρα των στοχασμών, σελ. 27, ότι κατά το Σωκράτη οι αλήθειες είναι μόνο και σταθερά προσωρινές.

¹⁵ *Böhme*, ο.π. σελ. 118.

¹⁶ *Böhme*, ο.π. σελ. 119.

ουδέν οίδα” ενέχει την ομολογία πως γνώριζε και κατείχε κάτι το τρομακτικά απαιτητικό, δηλαδή την έννοια και την ουσία της γνώσης, κι ακόμη “και τάλλα, τά μέγιστα”¹⁷, τη διάκριση του καλού και του κακού ¹⁸, καθώς και τ’ ανυπέρβλητα ανθρώπινα όρια στην προσέγγιση της γνώσης τους ¹⁹. Για να έχει επίγνωση του οτι τίποτε δεν ήξερε, θα πρέπει να κατείχε τη γνώση, ως μέτρο του αν γνωρίζει ή αγνοεί ²⁰. Η αντίφαση λοιπόν μέσα σ’ αυτήν τη διαβεβαίωση, πως ένα μόνο ξέρει, οτι δεν ξέρει τίποτε, είναι προφανής, έτσι που να πρέπει να ενταχθεί στη γνωστή περιπαικτική και ειρωνική του διάθεση ²¹.

Οπωσδήποτε -και προς έκπληξη τόσο των συντρόφων του, όσο και όλων των αγνώστων που τον συναπαντούσαν στην αγορά και στους δρόμους, ο Σωκράτης κάποτε -κατά τον *Hegel* συχνά ²²- βυθιζόταν σε διαλογισμό, αποκομμένος απο τον περίγυρό του.

Στον πλατωνικό διάλογο του *Συμποσίου* έχουμε δυό μαρτυρίες αυτού του φαινομένου.

Τη μιά, απο τον Αριστόδημο, καθώς διηγείται οτι καθ’ οδόν ο Σωκράτης ξάφνου βυθίστηκε στις σκέψεις του και ξέμεινε πίσω παραδομένος στους διαλογισμούς του, χωρίς να βαδίζει ²³. Με αφορμή λοιπόν αυτό το επεισόδιο παρατηρήθηκε, ήδη έκτοτε, οτι ο Σωκράτης, πότε - πότε, το συνήθιζε να βυθίζεται στους διαλογισμούς του, αποκομμένος απο όσα διαδραματίζονταν γύρω του ²⁴, με κορύφωση το επεισόδιο, κατά την εκστρατεία της Ποτίδαιας, όταν ένα ολόκληρο εικοσιτετράωρο έμεινε όρθιος κι ακίνητος, βυθισμένος στους στοχασμούς του, δίχως να περισπάται απο τους συμπολεμιστές του που είχαν συγκεντρωθεί γύρω του, και τον περιεργάζονταν ως πρωτόγνωρο τέρας. Νωρίς το πρωί της επομένης, συνήλθε απο την αυτοβύθιση στο διαλογισμό του, προσκύνησε τον ανατέλλοντα

¹⁷ Πλάτων, Απολογία, 22 d-e.

¹⁸ *Iorrollo*, ο.π. σελ. 189.

¹⁹ *Figal*, ο.π. σελ. 50.

²⁰ *Kierkegaard*, Über den Begriff der Ironie mit ständiger Rücksicht auf Sokrates. Ανατύπωση GTB, 1998, σελ. 175 με περαιτέρω παραπομπή στον Schleiermacher (Über den Werth des Sokrates als Philosophen, 1814-1815, σελ. 51-68).

²¹ *Βλαστός*, ο.π. σελ. 140 - 141.

²² *Hegel*, ο.π. σελ. 449.

²³ Πλάτων, Συμπόσιον, 174 d 5 επ.: τον ουν Σωκράτη εαυτώ πως προσέχοντα τον νούν κατά την οδόν πορεύεσθαι υπολειπόμενον, και περιμένοντος ού κελεύειν προϊέναι εις το πρόσθεν.

²⁴ Πλάτων, Συμπόσιον, 175 b 11 επ.: έθος γάρ τι τούτ’ έχει· ενίστε αποστάς όποι αν τύχη έστηκεν.

Ήλιο, και επανήλθε κανονικώς στα στρατιωτικά του καθήκοντα ²⁵.

3.

Η ηθική φιλοσοφία του Σωκράτη

Καθώς βεβαιώνει ο Ψευδο-Πλούταρχος, ο Σωκράτης, και μαζί μ' αυτόν και ο μαθητής του Πλάτων, πίστευε πως ο κόσμος συγκροτείται απο τρία κύρια στοιχεία: το θεό, την ύλη και την ιδέα ²⁶.

Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο, αναρωτήθηκε ο Σωκράτης, ποιά είναι (ή ποιά πρέπει να είναι) η βαθύτερη ουσία, τόσο γενικώς η ουσία του παντός ²⁷, όσο και ειδικότερα η ουσία του ανθρώπου ²⁸.

Η δική του αντίδραση σ' αυτό το ερώτημα είναι χαρακτηριστική για το Σωκράτη, καθώς λέει: *μα δε συμφωνήσαμε πως άνθρωπος είναι εκείνο το στοιχείο που εξουσιάζει το σώμα;* ²⁹ *Άρα την ψυχή μας να γνωρίσουμε - αυτό είναι που μας διατάζει εκείνος, που μας παραγγέλλει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας* ³⁰. *Κι αφού η ψυχή είναι η ουσία του ανθρώπου, κι αυτήν οφείλει ο προβληματιζόμενος άνθρωπος να προσπαθεί να γνωρίσει, άρα έχουμε τίποτα ν' αντιτάξουμε στην παραδοχή πως δεν υπάρχει άλλο πιο στοχαστικό μέρος της ψυχής απο εκείνο, όπου λειτουργεί η γνώση και η φρόνηση;* ³¹ *Συμπέρασμα: άρα αυτό το μέρος της ψυχής μοιάζει με το θεό, έτσι που όποιος προσβλέπει σ' αυτό, και γνωρίζοντας, διαμέσου εκείνου, το θεό και τη φρόνηση, θα μπορέσει να γνωρίσει και τον εαυτό του, όσο γίνεται πληρέστερα* ³².

Η αρετή, ως επίγειος στόχος του ανθρώπου, δεν είναι μεν διδακτή: Λέει

²⁵ Πλάτων, Συμπόσιον, 220 c 2 - d 6: *εκεί ποτε επί στρατείας, άξιον ακούσαι, ξυννοήσας γαρ αυτόθι έωθέν τι ειστήκει σκοπών· και επειδή ου προυχώρει αυτώ, ουκ άνει, αλλά ειστήκει ζητών. και ήδη ήν μεσημβρία, και άνθρωποι ησθάνοντο και θαυμάζοντες άλλος άλλω έλεγεν οτι Σωκράτης εξ εωθινού φροντίζων τι έστηκε. τελευτώντες δέ πινες των ίώνων, επειδή εσπέρα ήν, δειπνήσαντες (και γαρ θέρος τότε γε ήν) χαμεύνια εξενεγκάμενοι, άμα μεν εν τω ψύχει καθηύδον, άμα δ' εφύλαττον αυτόν, ει και την νύκτα εστήξοι. ο δε ειστήκει, μέχρι έως εγένετο και ήλιος ανέσχεν· έπειτα ώχειτ' απιών προσευξάμενος τω ηλίω.*

²⁶ Ψευδο-Πλούταρχος, 878 b 8: *Σωκράτης (...) και Πλάτων (...) τρεις αρχάς, τον θεόν, την ύλην, την ιδέαν. Έστι δε ο θεός ο νοός [του κόσμου], ύλη δε το υποκείμενον πρώτον γενέσει και φθορά, ιδέα δ' ουσία ασώματος εν τοις νοήμασι και ταις φαντασίαις του θεού.*

²⁷ Βλ. Αριστοτέλη, Των μετά τα φυσικά, 1078 b 17-23: *Σωκράτους δε (...) ζητούντος πρώτου (...) το τί εστιν.*

²⁸ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 129 e: *τί ποτ' ούν άνθρωπος;*

²⁹ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 130 a: *αλλά μην αυτό γε το σώματος άρχον ωμολογήσαμεν άνθρωπον είναι;*

³⁰ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 130 e: *Ψυχήν άρα ημάς κελεύει γνωρίσαι ο επιπάτων γνώναι εαυτόν.*

³¹ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 133 b-c: *έχομεν ούν ειπείν, ό τι εστί της ψυχής νοερώτερον ή τούτο, περι ό το ειδέναι τε και φρονείν εστίν;*

³² Πλάτων, Αλκιβιάδης, 133 c: *τω θείω άρα τούτ' έοικεν αυτής, καί τις εις τούτο βλέπων και πάν το θείον γνούς, θεόν τε και φρόνησιν, ούτω και εαυτόν αν γνοή μάλιστα.*

σχετικώς ο Σωκράτης ότι: *οι πιο σοφοί και άριστοι των πολιτών δεν είναι σε θέση να διδάξουν την αρετή και να τη μεταδώσουν σ' άλλους* ³³. Όμως η αρετή προϋποθέτει γνώση ³⁴, δηλαδή παιδεία και γενικότερη καλλιέργεια: και σχεδόν λοιπόν για όλα, [που καταμαρτυρούνται στον άνθρωπο], όπως ακράτεια και ντροπή, με τη μομφή ότι εκούσια είναι κακός, λαθεμένα του καταμαρτυρούνται: γιατί εκούσια κανένας δέν είναι κακός: κακός γίνεται κάποιος εξαιτίας κακών έξεων του σώματος και έλλειψη παιδείας: όλ' αυτά βέβαια είναι απεχθή, όμως συντελούνται δίχως τη θέληση [του ανθρώπου] ³⁵.

Έτσι, απ' αυτήν την ειδική οπτική γωνία, τελικώς ο Σωκράτης δέχεται ότι: η του αγαθού ιδέα μέγιστον μάθημα ³⁶, κάτι που πειθαναγκάζει στην παραδοχή, καθώς συνεχίζει να λέει: *αν η αρετή μπορεί να είναι αντικείμενο επιστήμης, τότε γίνεται φανερό πως είναι και διδακτή* ³⁷. Όλ' αυτά σημαίνουν ότι, κατά το Σωκράτη, η γνώση -ακόμη και των ηθικών κανόνων- έρχεται απ' έξω, διαμέσου της διδασκαλίας, όμως η ηθική συμπεριφορά πρέπει να βγει απο μέσ' απο τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Η επιστήμη διδάσκει τον άνθρωπο να συμπεριφέρεται ηθικότερα, όμως την ηθική αξία δεν την κατακτά ο άνθρωπος. Την πραγματώνει με την απροσποίητη αυτοκαλλιέργεια της δικής του ψυχής, τη δική του ελεύθερη επιλογή και τη δική του ενσυνείδητη συμπεριφορά ³⁸, όταν πιά έχει γίνει και έξη, κατά την αριστοτελική αντίληψη.

Κορυφαία αρετή θεωρούσε την πίστη στο ιδανικό της δικαιοσύνης. Λέει σχετικώς: *γιατι η αρετή και η δικαιοσύνη είναι το πιό πολύτιμο αγαθό για τους ανθρώπους* ³⁹, *έτσι που ούτε τη ζωή μήτε οτιδήποτε άλλο να μή βάζετε πάνω απο την αρετή της δικαιοσύνης* ⁴⁰. *Συνακόλουθα, ενώ και τα δύο είναι κακά, και το ν' αδικεί κάποιος και το ν' αδικείται, επιμένουμε πως είναι μεγαλύτερο κακό το ν'*

³³ Πλάτων, Πρωταγόρας, 319 a: *οι σοφώτατοι και άριστοι των πολιτών ταύτην την αρετήν ήν έχουσιν ουχ οίοι τε άλλοις παραδιδόναι.*

³⁴ Πρβλ. Βόημε, ο.π. σελ. 108.

³⁵ Πλάτων, Τιμαιος, 86 d: *και σχεδόν δή πάντα, οπόσα ηδονών ακράτεια και όνειδος ως εκόντων λέγεται των κακών, ουκ ορθώς ονειδίζεται: κακός μεν γάρ εκών ουδείς, δια δε πονηράν έξιν τινά του σώματος και απαίδευτον τροφήν ο κακός γίνεται κακός, παντί δε ταύτα εχθρά και άκοντι προσγίγνεται.*

³⁶ Πλάτων, Πολιτεία, 505 a.

³⁷ Πλάτων, Μένων, 87 c: *εί δε γ' εστίν επιστήμη τις η αρετή, δήλον οτι διδακτόν αν είη.*

³⁸ Βλ. Τατάκη, Στη χώρα των στοχασμών, σελ. 91 επ.: *άλλο η γνώση της αρετής κι άλλο η ενσυνείδητη άσκησή της!*

³⁹ Πλάτων, Κρίτων 53 c: *ως η αρετή και η δικαιοσύνη πλείστου άξιον τοις ανθρώποις.*

⁴⁰ Πλάτων, ο.π. 54 b: *μήτε το ζήν μήτε άλλο μηδέν πρό του δικαίου [περι πλείονος ποιού].*

αδικεί και μικρότερο το ν' αδικείται ⁴¹. Αυτός είναι ο ιδανικός τύπος διαβίωσης, να ζούμε και να πεθαίνουμε ασκώντας τη δικαιοσύνη και κάθε άλλη αρετή ⁴². Στην τεκμηρίωση αυτής της διδασκαλίας του για τη δικαιοσύνη, ως ατομική αρετή, ο Σωκράτης προσέφερε το ήθος της δικής του ζωής και του δικού του θανάτου, με τα λόγια: *δέ γνωρίζεις ότι όσα εγώ θεωρώ πως ανταποκρίνονται στη δικαιοσύνη δέν παύω να τ' αποδεικνύω (...), άν όχι με τα λόγια, είπε, οπωσδήποτε όμως με τα έργα μου τ' αποδεικνύω* ⁴³.

4.

Ο Σωκράτης και το πρόβλημα του θανάτου

Ο Σωκράτης ήταν διαποτισμένος απο τη μεταφυσική πίστη οτι η ενάρετη ανθρώπινη συμπεριφορά ενέχει την πραγμάτωση ιδανικών αξιών που, σ' έναν άλλον -υπερβατικό- κόσμο, είχε γνωρίσει η ψυχή κι έκτοτε ενθυμείται. Η ψυχή ποθεί να επιστρέψει στον ιδανικό εκείνο κόσμο. Για το λόγο τούτο οφείλει να προετοιμαστεί γι' αυτό το ταξίδι, έτσι που η φιλοσοφία -στην ηθική της διάσταση- να μην είναι τίποτ' άλλο παρά η στοχαστική σπουδή του θανάτου ⁴⁴.

Με διεξοδική ανάπτυξη τεσσάρων επιχειρημάτων, σχεδόν λαχανιασμένος απο διανοητικό καλπασμό, ο Σωκράτης, μέσα στο δεσμωτήριο είχε αναφωνήσει: *Συνεπώς η ψυχή είναι ανεπίδεκτη θανάτου; Είν' αθάνατη; - Ναι, είν' αθάνατη. - Μπράβο! Συμφωνούμε λοιπόν πως αυτό αποδείχθηκε* ⁴⁵.

Όμως ο Σιμμίας αμφέβαλλε: *εν όψει της σπουδαιότητας των ζητημάτων, για τα οποία συζητούμε, συνεκτιμώντας παράλληλα και την ανθρώπινη αδυναμία [για την κατανόησή τους], είμαι υποχρεωμένος να εξακολουθώ να μην πείθομαι* ⁴⁶. Οπότε ο Σωκράτης εξοργίστηκε: *[τολμάς να] έχεις την αξίωση να σου αποδείξει την αφθαρσία και την αθανασία της ψυχής ο φιλόσοφος που επίκειται να πεθάνει, ενώ αυτός με θάρρος [βαδίζει στο θάνατο] με την πεποίθηση πως αυτό είναι το*

⁴¹ Πλάτων, Γοργίας, 509 c: *δυσὶν οὖν ὄντων, τοῦ ἀδικεῖν τε καὶ ἀδικεῖσθαι, μείζον μὲν φαμεν κακόν το ἀδικεῖν, ἑλάττω δὲ το ἀδικεῖσθαι.*

⁴² Πλάτων, ο.π. 527 e: *οὗτος ο τρόπος ἀριστος τοῦ βίου, καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ἀσκούντας καὶ ζῆν καὶ τεθνάναι.*

⁴³ Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Δ IV 10: *οὐκ ἤσθησαι, οτι ἐγὼ ἂ δοκεῖ μοι δίκαια εἶναι οὐδὲν παύομαι ἀποδεικνύμενος; (...) Εἰ δὲ μὴ λόγῳ, ἔφη, ἀλλ' ἔργῳ ἀποδείκνυμαι.*

⁴⁴ Πλάτων, Φαῖδων, 80 e: *το οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἡ ὀρθῶς φιλοσοφοῦσα καὶ τῷ ὄντι τεθνάναι μελετῶσα ραδίως.*

⁴⁵ Πλάτων, Φαῖδων, 105 e: *Οὐκοῦν ψυχὴ οὐ δέχεται θάνατον; - Οὐ. - Αθάνατον ἄρα ψυχὴ; - Αθάνατον. - Εἰεν, ἔφη· τούτο με δὴ ἀποδέδειχθαι φώμεν.*

⁴⁶ Πλάτων, Φαῖδων, 107 a - b: *ὑπο μέντοι τοῦ μεγέθους περὶ ὧν οἱ λόγοι εἰσὶ καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν ἀτιμάζων, ἀναγκάζομαι ἀπιστίαν ἐπι ἔχειν, παρ' ἐμαυτῷ, περὶ τῶν εἰρημένων.*

καλύτερο που κάνει τώρα, αντί του να εξακολουθούσε να ζεί μια διαφορετική ζωή κι έτσι [να μετέθετε] το χρόνο του θανάτου του, αντλώντας [από τέτοια καμώματα] ανόητο κι ηλίθιο θάρρος; Και [τολμάς ν'] αμφισβητείς τη θεία διάσταση της ψυχής και την προϋπαρξή της πολύ προτού να γεννηθούμε; Τί είν' αυτό που σ' εμποδίζει να παραδεχτείς πως όλ' αυτά σηματοδοτούν την αθανασία [της ψυχής];⁴⁷

Την πίστη του συνεπώς στην αθανασία της ψυχής ο Σωκράτης επιβεβαίωσε με το ήθος της άμεσης προσωπικής του πορείας προς το θάνατο.

Φαίνεται ότι, στο πλαίσιο αυτής της πίστης, η ψυχή, όχι μόνο δεν φθείρεται, όταν επέλθει ο θάνατος του σώματος, αλλ' εξακολουθεί να βρίσκεται σ' αόρατη επικοινωνία με τον αισθητό μας κόσμο⁴⁸.

5.

Η σωκρατική εξισορρόπηση αγάμεσα στον ορθολογισμό και στη μεταφυσική ερόραση

Έχει ήδη τονιστεί ότι ο Σωκράτης ήταν κατ' εξοχήν προβληματιζόμενος στοχαστής⁴⁹ που, μ' εργαλείο τον ορθό λόγο υπέβαλλε τους συμπολίτες του σ' εξονυχιστική εξέταση για κάθε τί που παρακινούσε το ενδιαφέρον του.

Στην πλατωνική απολογία του φέρεται να διατρανώνει πως του είναι αδύνατο να σταματήσει να φιλοσοφεί⁵⁰, με τον τρόπο που συνήθιζε, δηλαδή υποβάλλοντας στη βάσανο του ελέγχου όσα άκουγε απο τους συνομιλητές του. Έλεγε σχετικώς: Ο ανεξέταστος βίος δεν είναι βιωτός για τον άνθρωπο⁵¹.

Μολοντούτο σκανδάλιζε τους συμπολίτες του, καθώς συχνά αναφερόταν στο δαιμόνιό του⁵², που προσδιόριζε σαν μια μυστική φωνή που τον απέτρεπε απο του

⁴⁷ Πλάτων, Φαίδων, 95 b - c: *αξιούς επιδειχθῆναι ἡμῶν τὴν ψυχὴν ἀνώλερθόν τε καὶ ἀθάνατον οὖσαν, εἰ φιλόσοφος ἀνὴρ μέλλων ἀποθανεῖσθαι, θαρρῶν τε καὶ γηοῦμενος ἀποθανῶν ἐκεῖ εὖ πράξειν διαφερόντως ἢ εἰ ἐν ἄλλῳ βίῳ βιοῦς ἐτελεύτα, μὴ ἀνόητόν τε καὶ ἡλίθιον θάρρος θαρρήσει. Το δε ἀποφαίνειν ὅτι ἰσχυρόν τί ἐστὶν ἡ ψυχὴ καὶ θεοειδές, καὶ ἦν ἐτι πρότερον πρὶν ἡμᾶς ἀνθρώπους γενέσθαι, οὐδὲν κωλύειν φῆς πάντα ταῦτα μὴνύειν ἀθανασίαν.*

⁴⁸ Πλάτων, Επιστολή Β', 311 c-d: *ὅτι ἐστὶν τις αἴσθησις τοῖς τεθνεώσιν τῶν ἐνθάδε. Αἱ γὰρ βέλτισται ψυχαὶ μαντεύονται ταῦτα οὕτως ἔχειν.* Πρβλ. καὶ Πλάτων, Μενέξενος, 248 b-c: *ἀλλ' εἰ τις ἐστὶ τοῖς τετελευτηκόσιν αἴσθησις τῶν ζώντων.*

⁴⁹ Πιο πάνω, 10.1.

⁵⁰ Πλάτων, Απολογία, 29 d: *οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν.*

⁵¹ Πλάτων, Απολογία, 38a: *ὁ δε ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτός ἀνθρώπων.*

⁵² Πρβλ. Πλάτων, Απολογία, 31 d - 32 a: *ὅτι μοι θεῖον τι καὶ δαιμόνιον γίγνεται [φωνή] (...) ὁ μοι ἐναντιούται τὰ πολιτικά πράττειν.* Βλ. ἐπίσης Πλάτων, Αλκιβιάδης, 103 a 4 επ.: *τούτου δε το αἴτιον γέγονεν οὐκ ἀνθρώπειον, ἀλλὰ τι δαιμόνιον ἐναντίωμα, οὐ σύ τὴν δύναμιν καὶ ὕστερον πεύσει· νῦν δ' ἐπειδὴ οὐκέτι ἐναντιούται, οὕτω προσελήλυθα· εὐέλπις δέ εἰμι καὶ το λοιπόν μὴ ἐναντιώσασθαι αὐτό.* Βλ. ἀκόμη Πλάτων, Πολιτεία, 496 c 3 επ.: *το δ' ἡμέτερον οὐκ ἄξιον λέγειν, το δαιμόνιον σημεῖον· ἢ γὰρ ποῦ τινι ἄλλῳ ἢ οὐδενί*

να ενεργήσει κάτι που είχε κατά νου να πράξει. Και συμμορφωνόταν με το μήνυμα αυτής της μυστικής φωνής, μολονότι τίποτε το ορθολογικό δεν του αποκαλυπτόταν. Ενορατικώς συλλάμβανε την αναγκαιότητα της παράλειψης και - τώρα πιά ανεξετάστως- συμμορφωνόταν. Ήταν μια αππροσδόκητη φυγή του μεγάλου στοχαστή στο χώρο του ανορθολογικού. Η -ίσως πιο ακριβόλογα- ήταν ένα κράμα λογικής επιχειρηματολογίας και θρησκευτικής έκστασης, λόγος μουσικής κεκραμένος⁵³, ένα είδος προδρόμου της μεταγενέστερης χριστιανικής πίστης στην αποτρεπτική και προστατευτική παρέμβαση της θείας πρόνοιας, την οποία εκφράζει ο Σωκράτης με την επίκληση του δαιμονίου του⁵⁴.

Ο ίδιος ο Σωκράτης τόνιζε ότι το δαιμόνιο περιοριζόταν στο να τον αποτρέπει, και ποτέ στο να τον παρακινεί να κάνει κάτι. Όμως και για θετικές πράξεις είχε έντονη ενορατική παρακίνηση, την οποία παρέλειπε να υποβάλλει σε ορθολογικό έλεγχο. Για θετικές πράξεις διηγείται ότι τον παρακινούσαν κάποια όνειρα, όπως εκείνο που του παράγγελλε: *“Σώκρατες, μουσικήν ποίει και εργάζου”*⁵⁵.

Ακόμη, από τους πλατωνικούς διαλόγους αντλούμε συχνά την πληροφορία ότι, όταν ο Σωκράτης αδυνατούσε να τεκμηριώσει λογικώς κάποιον ισχυρισμό του, κατέφευγε στη λύση του μύθου, δηλαδή και πάλι σ' ένα χώρο, αν όχι του παραλόγου, πάντως στα κρᾶσπεδα εκείνου. Έτσι λχ, όταν ο Καλλικλῆς επέμενε πως δεν υπήρχε παρα μόνο το δίκαιο του ισχυροτέρου, ο Σωκράτης, μη μπορώντας να τον αποκρούσει με λογικά επιχειρήματα σε οντολογικό επίπεδο, είχε βρεί διέξοδο στο μύθο, με τ' ακόλουθα λόγια: *απο την εποχή του Κρόνου, κι έκτοτε για πάντα, όπως και τώρα, ίσχυε στους θεούς ο εξῆς νόμος για τους ανθρώπους, όποιος ἔζησε δίκαια και με σεβασμό προς τους θεούς, όταν πεθαίνει, να μεταβαίνει και να κατοικεί στα νησιά των μακάρων, με καθ' ευδαιμονία και δίχως δυστυχίες, ενώ όποιος πέρασε τη ζωή του αδικώντας κι ασεβώντας προς τους θεούς, να πηγαίνει στα Τάρταρα, στο δεσμωτήριο, καταδικασμένος να πληρώσει*⁵⁶

των ἔμπροσθεν γέγονεν. Βλ. ὅμως και Ξενοφῶντα (Απομνημονεύματα, Δ III 14-15: *ἀ χρῆ κατανοοῦντα μη καταφρονεῖν των σοράτων, ἀλλ' εκ των γιγνομένων την δύναμιν αυτών καταμανθάνοντα τιμάν το δαιμόνιον*), όπου το σωκρατικό δαιμόνιο φέρεται να ενεργεί επιπροσθέτως και προτρεπτικῶς. Για την προβληματική βλ. επίσης Βόημε, ο.π. σελ. 164.

⁵³ J. Anton, ο.π., Το κύριο θέμα του Φαίδωνα, σελ. 29.

⁵⁴ Alsberg, ο.π. σελ. 20.

⁵⁵ Πλάτων, Φαίδων, 61 a.

⁵⁶ Πλάτων, Γοργίας 523 a - b: *ἦν ουν νόμος ὅσδε περι ανθρώπων επι Κρόνου, και αεί και νύν εστιν εν θεοίς, των ανθρώπων τόν μεν δικαίως τον βίον διελθόντα και οσίως, επειδάν τελευτήση, εις μακάρων νήσους απιόντα οικείν εν πάση ευδαιμονία εκτός κακῶν, τόν δε αδικῶς και αθέως εις το της τίσειός τε και δίκης δεσμωτήριο, ὁ δη Τάρταρον καλοῦσιν, ιέναι.*

(...) Εγώ λοιπόν, Καλλικλή μου, έχω πειστεί απ' αυτήν την ιστορία, κι έχω σκοπό να εμφανιστώ στον υπερκόσμιο κριτή μου με κάθε άλλο παρά με νοσηρή ψυχή· στέλνω λοιπόν χαιρετίσματα στις τιμές, που θέλγουν τους πιά πολλούς ανθρώπους και, με στόχο την αλήθεια, θα προσπαθώ, όσο πραγματικά μπορώ, να είμαι και να ζώ όσο γίνεται πιά ενάρετα, κι έτσι να πεθάνω, όταν έρθει η ώρα μου ⁵⁷.

Πώς εξηγείται αυτή η αντινομία του ορθολογιστή Σωκράτη με τη συχνή φυγή του στο χώρο του υπερβατικού;

Κατά μία εκδοχή, ο Σωκράτης εκινείτο πάνω στην αρχή του “λόγον διδόναι”, αποφεύγοντας κάθε τι το ανορθολογικό. Αλλ' όπου αυτό ήταν αδύνατο, προτιμούσε να βρεί διεξόδους προσαρμογής του σ' αυτό που -με την πρώτη ματιά- φαίνεται ως ανορθολογικό, παρά ν' αρνηθεί μια πραγματικότητα, που εκείνος είχε συλλάβει εννοιακά ⁵⁸.

Γίνεται έτσι φανερό ότι ο Σωκράτης ακολουθούσε και τους τρεις παραδεκτούς δρόμους κατά τη ζήτηση της γνώσης: κατ' αρχήν, το δρόμο της επιστημονικής γνώσης, δηλαδή της ορθολογικής τεκμηρίωσης. Όπου όμως αυτό ήταν αδύνατο, τότε με τη φιλοσοφία, της οποίας το επίσης έλλογο πόρισμα συνιστά απλώς πιθανολογική εκδοχή (δόξα). Η φιλοσοφία λοιπόν ήταν για το Σωκράτη οδός προσέγγισης της γνώσης. Και συνίσταται αυτή η οδός στην υποβολή διεξοδικής σειράς ερωτήσεων και στην προσπάθεια εκμαίευσης τεκμηριωμένων απαντήσεων ⁵⁹. Κι όταν ούτε η φιλοσοφία αρκεί για να πιθανολογήσει, τότε ο φιλόσοφος -ώριμος πιά, ύστερ' απο πολύχρονη ενασχόληση και τριβή ⁶⁰, τότε -αναπάντεχα- όμοια όπως απ' τη σπίθα ξεπετάγεται η φλόγα, φωτίζεται η ψυχή και θεάται τον εαυτό της ⁶¹. Πάνω σ' αυτήν την τρίτη -επικουρική- οδό, ο Σωκράτης ανεξετάστως συμμορφώνεται με την εσωτερική φωνή του δαιμονίου, ή ακόμη -με θετικό τρόπο- καταφεύγει στην ποιητικότητα του μύθου, του οποίου το μήνυμα είναι προϊόν ενόρασης κι ανοίγει δρόμο, ο οποίος δεν έχει ακόμη χαρτογραφηθεί. Πάντοτε μ'

⁵⁷ Πλάτων, ο.π. 526 d: *εγώ μεν ουν, ω Καλλίκλεις, υπο τούτων των λόγων πέπεισμαι, και σκοπώ όπως αποφανούμαι τω κριτή ως υγιεστάτην την ψυχήν. χαίρειν ουν εάσας τας τιμάς τας των πολλών ανθρώπων, την αλήθειαν σκοπών πειράσομαι τω όντι ως αν δύνωμαι βέλτιστος ών και ζήν και επειδάν αποθνήσκω αποθνήσκειν.*

⁵⁸ Βόημε, ο.π. σελ. 164.

⁵⁹ Βλ. σχετικώς Βόημε, ο.π. σελ. 130.

⁶⁰ Πρβλ. Πλάτων, Επιστολή Ζ', 341 c: *εκ πολλής συνουσίας γιγνομένης περί το πράγμα αυτό και του συζήν = ύστερ' απο διεξοδική επεξεργασία του ζητήματος και (μακρόχρονη) συμβίωση (με τον προβληματισμό του).*

⁶¹ Πλάτων, Επιστολή Ζ', 341 d: *εξαίφνης, οίον απο πυρός ηδησαντος εξαφθέν φώς, εν τη ψυχή γενόμενον αυτό εαυτό ήδη τρέφει.*

επίγνωση του ότι αληθινή γνώση δεν έχει για τίποτ' άλλο πέραν απο την αυτογνωσία της ελλειπούς γνώσης του (*έν οίδα οτι ουδέν οίδα*).

δ.

Ο θρησκευτικός προσαρμοτισμός του Σωκράτη

Ο Σωκράτης ποτέ δεν αρνήθηκε να μετάσχει στις ομαδικές λατρευτικές εκδηλώσεις της πόλης προς τους πατροπαράδοτους θεούς⁶², με την έννοια ότι, αφού δεν ήταν σε θέση να έχει ολοκληρωμένη και καθαρή δική του γνώμη για το θείο, όφειλε να μένει πιστός στην πίστη των πατέρων του και της πόλης⁶³.

Μολοντούτο, δεν απέκρυπτε την αποστροφή του προς τη θεολογία των ποιητών, και ιδίως του Ομήρου και του Ησιόδου.

Αυτή πάλι η αποστροφή του προς την ανθρωπομορφική⁶⁴ κατανόηση των θεών, μ' όλες τις ανομίες και κακότητες των ανθρώπων, δεν τον εμπόδιζε απο του να μετέχει στις κοινές λατρευτικές πράξεις της πόλης.

Οπωσδήποτε όμως διαφοροποιόταν, πιστεύοντας οτι η ουσία της ευσέβειας δεν εντοπίζεται στην υποβολή αιτημάτων προς τους θεούς και τη στήριξη αυτών των αιτημάτων με προσφορές.

Αναφορικά μ' αυτήν τη διάσταση της ευσέβειας, ο Πλάτων μας έχει προικοδοτήσει μ' έναν αξιοπρόσεχτο διάλογο, τον *Ευθύφωνα*, του οποίου η κεντρική θεματική περιστρέφεται γύρω απο το ερώτημα, ποιά είναι η ουσία της ευσέβειας και του οσίου σε αντιδιαστολή προς την υποβάθμιση των σχέσεων πιστών και θεών σ' επίπεδο εμπορικών συναλλαγών, του τύπου *“εγώ σ' ανάβω κεράκι, θεούλη μου, και σύ φροντίζεις να γίνει το θαύμα, για το οποίο σε παρακαλώ”*. Ο Σωκράτης φέρεται να ερωτά τον Ευθύφωνα, αν η ουσία της ευσέβειας είναι η καλή γνώση της λειτουργίας της συναλλακτικής σχέσης ανθρώπων και θεών: μελετημένη τέχνη δούναι και λαβείν!⁶⁵ Ο Ευθύφρων απαντά καταφατικώς. Και τότε ο Σωκράτης δεν περιορίζεται σε διακριτική ειρωνεία, αλλά σαρκάζει, με τα λόγια: *άρα η ευσέβεια, Ευθύφρων μου, δεν είναι τίποτ' άλλο παρα εμπορική τέχνη, στο πλαίσιο των συναλλαγών ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους!*⁶⁶

⁶² Jaspers, ο.π. σελ. 13.

⁶³ Jaspers, ο.π. σελ. 14.

⁶⁴ Βλ. σχετικώς *J. Anton*, ο.π., Το διονυσιακό στοιχείο, σελ. 23.

⁶⁵ Πλάτων, *Ευθύφρων*, 14 d: *επιστήμη άρα αιτήσεως και δόσεως θεοίς οσιότης αν είη εκ τούτου του λόγου.*

⁶⁶ Πλάτων, *Ευθύφρων*, 14 e: *εμπορική άρα τις αν είη, ω Ευθύφρων, τέχνη η οσιότης θεοίς και ανθρώποις αλλήλων.*

Στη δική του πίστη ο θεός είχε πνευματική διάσταση: *έστι δε ο θεός ο νούς [του κόσμου]* ⁶⁷. Και πάλι: ο θεός λοιπόν είναι ο [υπέρτατος] νούς, *ανόθευτος κι ανέγγιχτος απο κάθε τι το υλικό [και αισθητό], αποσυνδεμένος απο κάθε τι το φθαρτό* ⁶⁸. *Κι αυτός ο νούς του κόσμου -ο θεός- δεν μπορούσε παρα να ήταν και να είναι αθάνατος κι αιώνιος* ⁶⁹.

Σ' αυτήν την πνευματική διάσταση του θεού δεν έβλεπε άλλη οδό προσέγγισής του απο τον άνθρωπο παρα μόνο διαμέσου της ψυχής του. ⁷⁰ Γι' αυτόν το λόγο, *δίδασκε: την ψυχή μας να γνωρίσουμε - αυτό 'ναι που μας διατάζει εκείνος που μας παραγγέλλει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας* ⁷¹.

Απ' αυτήν την οπτική γωνία ο έρωτας της δικής του ψυχής γι' ανάταση και μέθεξη στον κόσμο των ιδεών, δεν μπορεί παρα να είχε ως κεντρικό στόχο τη μέθεξη στο πνεύμα και στο νού ενός πανάγαθου και αρμονικά παντοδύναμου θεού ⁷²: ο θεός ποτέ και καθόλου δεν μπορεί να είναι άδικος, αλλ' όσο γίνεται στο έπακρο δικαιοτάτος. Και δεν είναι δυνατό να ενεργεί διαφορετικά παρά με το να μας δείχνει τη δικαιοσύνη του ⁷³. Κάτι που αβίαστ' απορρέει απο την παραδοχή οτι η συνύπαρξη του κακού με τ' αγαθό είναι αναπότρεπτη, μέσα στην παγκόσμια αρμονία: δεν είναι δυνατόν να εξαφανιστεί το κακό, αφού [μέσα στην αναγκαιότητα της συνύπαρξης των εναντίων] δεν μπορεί παρα να υπάρχει ως αντίπαλο του αγαθού. Οπωσδήποτε όμως δεν έχει θέση το κακό στο χώρο της θεότητας. Η δράση του περιορίζεται στο δικό μας χώρο της θνητής φύσης ⁷⁴.

Έτσι -σε τελική ανάλυση- η δική του φιλοσοφική επίδοση γινόταν *“δια την του θεού λατρείαν”* ⁷⁵.

⁶⁷ Ψευδο-Πλούταρχος, 878 b 8.

⁶⁸ Ψευδο-Πλούταρχος, 881 e 1: *νούς ουν ο θεός, χωριστόν είδος τουτέστι το αμιγές πάσης ύλης, μηδενί παθητώ συμπεπλεγμένον.*

⁶⁹ Στοβαίος, 1, 1, 29a 3: *Σωκράτης ερωτηθείς, τι θεός; είπε, το αθάνατον και αίδιον.*

⁷⁰ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 133 c: *τω θείω άρα τούτ' έοικεν αυτής, καί τις εις τούτο βλέπων και πάν το θείον γνούς, θεόν τε και φρόνησιν, ούτω και εαυτόν αν γνοιή μάλιστα.*

⁷¹ Πλάτων, Αλκιβιάδης, 130 e: *ψυχήν άρα ημάς κελεύει γνωρίσαι ο επιπάτων γνώναι εαυτόν.*

⁷² Πλάτων, Τίμαιος, 29 e: *αγαθός ήν, αγαθώ δε ουδείς περι ουδενός ουδέποτε εγγίγνεται φθόνος.* Βλ. σχετικώς και *Figal*, ο.π. σελ. 36. *Vlastos*, ο.π. σελ. 162, 173.

⁷³ Πλάτων, Θεαίτητος, 176 b-c: *θεός ουδαμή ουδαμώς άδικος. Αλλ' ως οίος τε δικαιοτάτος, και ουκ έστιν αυτώ δικαιοτερον ουδέν ή ος αν ημών αύ γένηται οτι δικαιοτάτος.*

⁷⁴ Πλάτων, Θεαίτητος, 176 a: *αλλ' ούτ' απολέσθαι τα κακά δυνατόν, ω Θεόδωρε, -υπεναντίον γάρ τι τω αγαθώ αεί είναι ανάγκη- ούτ' εν θεοίς αυτά ιδρύσθαι, την δε θνητήν φύσιν και τόνδε τον τόπον περιπολει εξ ανάγκης.*

⁷⁵ Πλάτων, Απολογία, 23 c.

Μ' αυτά τα δεδομένα ευλόγως θεωρούσε εαυτόν αδικημένο απο την επιπολαιότητα, με την οποία ο Αριστοφάνης τον είχε εμφανίσει ως αμφισβητία της θεότητας, παραγνωρίζοντας τον έντονα πνευματικό θρησκευτικό προσανατολισμό του ⁷⁶.

⁷⁶ Στις Νεφέλες του ο Αριστοφάνης βάζει δυό φορές το Σωκράτη να λέει: *Ποίους θεούς ομεί σύ; Πρώτον γαρ θεοί ημίν νόμισμ' ουκ έστι (247-248). Ποίος Ζεύς; Ου μη ληρήσεις. Ουδ' έστι Ζεύς (367).*